

Neft-qaz sənayesi müəssisələrində risklərin tədqiqinə nəzəri baxışlar

Z.R. Əliyev
SOCAR

Açar sözlər: neft-qaz sənayesi, müəssisə, risk, sığorta, üsul, amil, idarəetmə.

e-mail: Aliyev576@scientifictext.ru

DOI.10.37474/0365-8554/2022-04-50-57

Теоретические взгляды на исследования рисков в предприятиях нефтегазовой отрасли

З.Р. Алиев
SOCAR

Ключевые слова: нефтегазовая отрасль, предприятие, риск, страхование, метод, фактор, управление.

В статье отражены методы оценки уровня конкуренции на внутриотраслевых предприятиях при исследовании рисков на предприятиях нефтегазовой отрасли в современных экономических условиях. При этом были определены методы сбора данных для выявления важных факторов и рисков на предприятиях нефтегазовой отрасли. Отражены направления, входящие в процесс управления рисками в нефтегазовой отрасли.

Изучен механизм управления страховыми рисками, являющимся важнейшим и наиболее распространенным способом снижения риска. В статье выявлена необходимость экономического страхования, экономическое преимущество самострахования в нефтегазовой отрасли, а также рассмотрен метод Хаустона, используемый в западной литературе для сравнительной оценки экономической эффективности при выборе самострахования.

Theoretic views on the study of risks in oil-gas enterprises

Z.R. Aliyev
SOCAR

Keywords: oil-gas branch, enterprises, risk, insurance, method, factor, management

The paper presents the methods for the estimation of competition in intra-branch enterprises during the study of risks in oil-gas companies in modern economic conditions. The methods for data collection for revealing the significant aspects and risks in the enterprises of the oil sphere have been specified. The directions included in the process of risk management in the oil and gas branch are presented as well.

The mechanism of management for insurance risks, which is an essential and widespread method for risk reduction, has been investigated. The paper shows the necessity of economic insurance, the commercial advantage of it in the oil and gas sphere, as well as reviews the Houston method used in the western references for the comparative evaluation of economic efficiency in self-insurance selection.

Müəssisənin fəaliyyətinə təsir edən əsas risklərdən biri də sənaye riskidir. Sənaye riski, sənayenin iqtisadi vəziyyətindəki dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin dərəcəsi həm sənaye daxilində, həm də digər sənaye sahələrilə müqayisədə itki ehtimalıdır [1–5]. Müəyyən bir sənayenin həyat dövrü və sənaye daxili rəqabət mərhələləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin işi ilə və nəticədə sənaye riski səviyyəsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda sahədaxili rəqabətin səviyyəsi, müəyyən bir sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarının digər sahələrdəki müəssisələrə nisbətən sabitliyi haqqında məlumat mənbəyidir və bir qayda olaraq sənaye riskinin qiymətləndirilməsinə xidmət edir. Müasir iqtisadi şəraitdə tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edən sahədaxili neft-qaz sənayesi müəssisələrində rəqabətin səviyyəsini aşağıdakı məlumatlar ilə qiymətləndirmək olar: qiymət və qeyri-qiymət rəqabətinin səviyyəsi; müəssisənin sahəyə daxil olmasının asanlıığı və ya çətinliyi; əvəzləyici məhsulların qiymətlərinə görə rəqabətqabiliyyətli olması və ya olmaması; istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətliliyi; təchizatçıların bazar qabiliyyətliliyi; siyasi və sosial mühit.

Neft-qaz sənayesi müəssisələrində risklərin qiymətləndirilməsi

Risiklər üzündən sahədə istehsala vurulan ziyan onun davamlılığını xeyli azaldır, maliyyə sabitliyini sanballı ehtiyatlardan məhrum edir, bütövlükdə sahənin inkişafına mənfə təsir göstərir [6]. Sahə riski idarəetmə üçün müstəqil bir risk növü olaraq seçilmir, lakin hər bir konkret sahə ilə əlaqədar olaraq qarşı tərəflərlə və müştərilərlə əməliyyatlar haqqında qərar qəbul edərəkən mütləq nəzərə alınır. Neft-qaz sənayesi müəssisələrində riskləri

qiymətləndirərkən bazarın ümumi vəziyyəti, rəqabətin inkişaf tendensiyaları, dövlət dəstəyinin səviyyəsi və haqsız rəqabət riski nəzərə alınır.

Neft-qaz sənayesi müəssisələrində riski təhlil edərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır: müəyyən bir (seçilmiş) müddət ərzində bu sahədəki müəssisələrin, eləcə də əlaqəli sahələrin fəaliyyəti; bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı ilə müqayisədə sənaye sahəsindəki müəssisələrin fəaliyyətinin stabillik səviyyəsi; eyni sənaye daxilində müxtəlif sahibkarlıq qurumlarının fəaliyyətinin nəticələri məlum olmalıdır və nəticələrdə əhəmiyyətli bir uyğunsuzluq olmamalıdır.

Bununla yanaşı, neft-qaz sənayesi müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi şərtlər gözlənilməz və bəzən kəskin dəyişikliklərə məruz qalır. Bu səbəbdən sahibkarlıq qurumları bütün fəaliyyət növlərində sənaye riskini daim nəzərə almalıdır [7–10].

Qeyri-müəyyənlik şəraitində istənilən fəaliyyət bu fəaliyyətə uyğun risk növləri ilə xarakterizə olunur. Risk anlayışının çox yönlü olması həm müəyyən bir fəaliyyət növünün xüsusiyyətlərini, həm də bu fəaliyyətin həyata keçirildiyi şəraitdə qeyri-müəyyənliyin spesifik xüsusiyyətlərini xarakterizə edən müxtəlif amillərdən qaynaqlanır. Ümumiyyətlə, müəyyən bir risk növünün ortaya çıxmasına kömək edən və təbiətini təyin edən proseslərin (hadisələrin) mahiyyətini dərk edərək bu cür amillərə risk yaradan deyilir.

Riskin tərifinə əsasən onu yaradan bütün amilləri iki qrupa (müəssisə fəaliyyətində yaranan daxili və onun xaricində mövcud olan xarici amillər) bölmək olar. Daxili amillərə müəssisənin həm idarəetmə sahəsində, həm də dövriyyə və istehsal sahəsində (əsas, köməkçi və təchiz edən fəaliyyətlər) səbəb olduğu bütün hərəkət, proses və obyektlər daxildir.

Bundan əlavə, risk amillərini müəssisənin bu amillərin təsirinə təsir dərəcəsinə görə təsnifləndirmək mümkündür. Bu baxımdan risk yaradan amillər şərti olaraq obyektiv (müəssisənin təsir edə bilmədiyi amillərə) və subyektiv (müəssisə tərəfindən tənzimlənən amillərə) amillərə bölünə bilər.

Qəzalar, biosferin çirklənmə və dağıdılması, təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan fəvqəladə halların ağır nəticələrinin qarşısını almaq və ya minimuma endirmək üçün aşağıdakı risk idarəetmə anlayışları nəzərdən keçirilməlidir.

Son vaxtlara qədər mütləq təhlükəsizlik anlayışı bütün dünyada təhlükəsizlik standartlarının qurulduğu təməl idi. Qəzaların qarşısını almaq üçün əlavə texniki qurğular – mühəndis-təhlükəsizlik

sistemləri, yüksək intizam, ciddi iş qaydaları təmin etmək üçün təşkilati tədbirlər görüldü. Belə bir mühəndislik, determinist yanaşmanın əhali və ətraf mühit üçün istənilən təhlükəni aradan qaldırdığına və mütləq təhlükəsizliyi, yəni sifir riski təmin etdiyinə inanılırdı.

Daha sonra cəmiyyət reallığının “mütləq təhlükəsizliyi” (sifir riski) yaratmağın mümkünsüzlüyünü başa düşdü və “məqbul” hesab edilə bilən təhlükəli amillərdən belə bir risk səviyyəsinə çatmağa çalışmalıdır. Onun məqbulluğu iqtisadi və sosial mülahizələrə əsaslanmalıdır. Bu o deməkdir ki, iqtisadi fəaliyyət nəticəsində yaranan təhlükələrdən yaranan risk səviyyəsi, dəyəri (reallaşma ehtimalı və ya mümkün zərər) o qədər əhəmiyyətsizdirsə, maddi və sosial mənfəətlər şəklində əldə edilən mənfəət naminə bir insan “məqbuldur” ya da bütövlükdə cəmiyyət risk etməyə hazırdır [11, 12].

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bütün ölkələrdə məqbul risk anlayışını tətbiq etmək üçün davamlı bir tendensiya mövcuddur. Buna baxmayaraq ölkəmizin siyasəti digər ölkələrə nisbətən mütləq təhlükəsizlik anlayışına əsaslanır.

Risqlərin identifikasiyası neft-qaz sənayesi müəssisələrinə təsir edə biləcək risklərin müəyyənləşdirilməsini və xüsusiyyətlərini sənədləşdirməyi əhatə edir. Riskləri müəyyən etmək üçün aşağıdakı məlumat toplama üsullarından istifadə edilə bilər [13–15].

Beyin fırtınası. Beyin fırtınası sessiyasının məqsədi müəssisənin risklərinin ətraflı siyahısını yaratmaqdır. Tipik olaraq, beyin fırtınası sessiyası müəssisənin işçiləri tərəfindən, çox vaxt müəssisənin bir hissəsi olmayan müxtəlif sahələrdən olan mütəxəssislərin iştirakı ilə aparılır.

Delfi metodu. Delfi metodu, mütəxəssislər arasında ortaq fikrə gəlmək üçün bir çıxış yoludur. Bu üsul müəssisənin riskləri məsələlərində mütəxəssislərinin anonim şəkildə iştirak etdiyini ehtimal edir. Anket vasitəsilə köməkçi müəssisənin əhəmiyyətli riskləri haqqında fikirlər toplayır. Cavabların xülasəsi tərtib edilir və daha sonra əlavə şərhlər üçün mütəxəssislərə qaytarılır. Bu prosesin bir neçə mərhələsindən sonra vahid fikir (konsensus) əldə edilə bilər.

Sorğular. Müəssisənin təcrübəli işçiləri arasında, müəssisə iştirakçıları və bu sahədə mütəxəssislər arasında sorğular keçirmək risklərin müəyyən edilməsinə kömək edə bilər. Sorğunun nəticələri risklərin identifikasiyası ilə bağlı məlumatların toplanması prosesində əsas məlumat mənbələrindən biridir.

Əsas səbəbin müəyyən edilməsi. Bu, müəssisə

risklərinin ən əhəmiyyətli səbəblərinin müəyyən-ləşdirilməsidir. Bu, risklərin daha dəqiq tərifinə və risklərin səbəblərinə görə qruplaşdırılmasına imkan verir.

Güclü (zəif) tərəflərin, imkanların və təhdidlərin təhlili. Bu üsul müəssisəni yuxarıdakı tərəflərin hər biri baxımından təhlil etməyə imkan verir, bu isə müəssisənin riskləri haqqında daha dolğun təsəvvürün yaranmasına səbəb olur.

Riskin qiymətləndirilməsi, risk amilləri və növlərini kəmiyyət qiymətləndirilməsini təyin edən sistemli bir proses kimi başa düşülür, yəni risk təhlili metodologiyası bir-birini tamamlayan kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmalarını özündə birləşdirir [16, 17].

Risklərin təhlili üçün nəzərdə tutulmuş məlumat mənbələri bunlardır: müəssisənin mühasibat hesabatları, təşkilati quruluş və müəssisə heyəti, texnoloji axınların xəritələri (texniki və istehsal riskləri), müqavilələr və sazişlər (əməliyyat və hüquqi risklər), istehsal xərcləri və müəssisənin maliyyə-istehsal planları.

Risklərin qiymətləndirməsinin iki mərhələsi var: keyfiyyət və kəmiyyət.

Risklərin keyfiyyətli qiymətləndirilməsi, risklərin müəyyənləşdirilməsinin keyfiyyətli təhlili və sürətli cavab tələb edən risklərin müəyyən edilməsi prosesidir. Risk qiymətləndirməsi riskin təsir dərəcəsini müəyyən edir və cavab axtarır. Müşayiət olunan məlumatların mövcudluğu müxtəlif risk kateqoriyalarına üstünlük verməyi asanlaşdırır. Risklərin keyfiyyətli qiymətləndirilməsi, standart üsul və vasitələrdən istifadə etməklə risklərin yaranma şərtlərinin qiymətləndirilməsi və onların müəssisəyə təsirinin təyin edilməsidir. Bu vasitələrin istifadəsi müəssisənin fəaliyyətində tez-tez rast gəlinən qeyri-müəyyənliklərin qarşısını almağa kömək edir. Müəssisənin fəaliyyəti zamanı risklərin daim yenidən qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir.

Neft-qaz sənayesi müəssisələrində risklərin keyfiyyətli təhlilinin vəzifəsi aşağıdakılardan ibarət olur [18–20]: risklərin mənbələri və səbəblərini, o cümlədən mərhələləri və işlərini yerinə yetirərkən riskin ortaya çıxması; potensial risk sahələrinin və müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı risklərin müəyyən edilməsi; müəyyən edilmiş risklərin təcrübə faydaları və mümkün mənfi nəticələrinin proqnozlaşdırılması.

Qiymətləndirmənin bu mərhələsinin əsas məqsədi maliyyə və iqtisadi fəaliyyətə təsir edən əsas risk növlərini müəyyən etməkdir. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, təhlilin ilkin

mərhələsində müəssisə rəhbəri risklərin kəmiyyət tərkibi baxımından risk dərəcəsini vizual olaraq qiymətləndirə bilər və artıq bu mərhələdə müəyyən bir qərarın icrasından imtina etmək imkanına malik olur. Risklərin keyfiyyətli təhlilinin yekun nəticələri, öz növbəsində, kəmiyyət təhlili üçün ilkin məlumat rolunu oynayır, yəni yalnız qərar qəbul etmə alqoritminin xüsusi bir əməliyyatının həyata keçirilməsində mövcud olan risklər qiymətləndirilir.

Risklərin kəmiyyətə təhlili mərhələsində fərdi risklərin dəyərlərinin və bütövlükdə obyektin risklərinin ədədi dəyərləri hesablanır. Həmçinin, mümkün zərər aşkarlanır və riskin təzahüründən xərc smetası verilir və nəhayət, kəmiyyət qiymətləndirməsinin son mərhələsi risk əleyhinə tədbirlər sisteminin inkişafı və onların dəyərinin ekvivalentinin hesablanmasıdır. Riskin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi, müəssisə rəhbərliyinin düzgün qərarlar qəbul etməsinə və qeyri-müəyyənliklərin qarşısının alınmasına kömək edən risk ehtimalını və risk nəticələrinin müəssisədəki təsirini müəyyən edir.

Risklərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi tez-tez keyfiyyət qiymətləndirilməsini müşayiət edir və eyni zamanda riskin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Risklərin keyfiyyət və kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə ehtiyac yarandıqda mövcud vaxtdan və büdcədən asılı olaraq risklərin keyfiyyət və kəmiyyətə qiymətləndirmələri ayrıca (və ya birlikdə) istifadə edilə bilər.

Kəmiyyət təhlili rəsmiləşdirilə bilər, bunun üçün ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika və əməliyyatların tədqiqi nəzəriyyəsi vasitələrindən istifadə olunur. Risklərin kəmiyyətə təhlilinin ən çox yayılmış üsulları: statistik, analitik, ekspert qiymətləndirmə üsulu və analoqlar üsuludur.

Müasir şəraitdə neft-qaz sənayesi müəssisələrində risklərin idarəetmə üsulları

Müəssisə risklərinin idarə edilməsi risk idarəçiliyinin planlaşdırılması, müəyyən edilməsi və təhlili, risklərə cavab vermə, monitoring və müəssisə risklərinin idarə edilməsi ilə əlaqədar prosesləri əhatə edir. Neft-qaz sənayesi müəssisələrində risklərin idarə edilməsi prosesinə aşağıdakılar daxildir [21]:

– risklərin idarə edilməsinin planlaşdırılması – müəssisə risklərinin idarə edilməsi əməliyyatlarının yaranmasının seçilməsi, planlaşdırılması və icrası;

– risklərin eyniləşdirilməsi – hansı risklərin müəssisəyə təsir edə biləcəyini müəyyənləşdirmək və xüsusiyyətlərini sənədlərlə rəsmiləşdirmək;

– risklərin keyfiyyətli təhlili – risklərin baş vermə ehtimalını, yaxud müəssisəyə təsir ehtimalını qiymətləndirmək və ümumiləşdirməklə gələcək təhlil və ya emal üçün prioritetlərinə görə sıralanması;

– risklərin kəmiyyət təhlili – müəyyən edilmiş risklərin müəssisənin ümumi məqsədlərinə potensial təsirinin kəmiyyət təhlili;

– risklərə cavab tədbirlərinin planlaşdırılması – müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün imkanları artırmağa və təhdidləri azaltmağa kömək edən mümkün variant və hərəkətlərin hazırlanması;

– risklərin monitorinqi və idarə edilməsi – müəyyən edilmiş risklərin izlənməsi, qalıq risklərin monitorinqi, yeni risklərin müəyyən edilməsi, risklərə cavab vermə planlarının həyata keçirilməsi və müəssisənin həyat dövrünün səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Neft-qaz sənayesi müəssisələrinin iqtisadi təcrübəsində istifadə olunan risklərin idarəetmə üsullarını dörd növə bölmək olar: qarşısının alınması; məhdudlaşdırılması (lokallaşması); yayılması; kompensasiyası üsulları [22].

Burada ən çox yayılmış risklərin idarəetmə üsullarının xülasəsini təqdim etmək faydalı görünür. Bu baxımdan *riskin qarşısını almaq üsulları* iş təcrübəsində ən çox yayılmışdır. Risk etmədən inamla hərəkət etməyi üstün tutan sahibkarlar tərəfindən istifadə olunur. *Riskin məhdudlaşdırılması (lokallaşması) üsulları*, risk mənbələrini kifayət qədər aydın və konkret olaraq təcrid etmək və müəyyən etmək mümkün olduqda, nadir hallarda istifadə olunur. *Riskin yayılması üsulları* daha çevik idarəetmə vasitələridir. Yayılmanın əsas üsullarından biri ümumi işin müvəffəqiyyəti ilə maraqlanan digər iştirakçılarla (müxtəlif inteqrasiya səviyyələri ilə) birləşərək ümumi riskin paylanmasıdır. Təhlükənin qarşısının alınması mexanizmlərinin yaradılması ilə əlaqəli müxtəlif təhlükəli vəziyyətlərlə məşğul olmağın başqa bir istiqaməti bir qrup *riskin kompensasiyası üsulu* ilə təqdim olunur.

Sığortanın risk idarəetmə mexanizmi

Riskin azaldılmasının əhəmiyyətli və çox yayılmış yolu sığorta riskləridir. Sığorta riski, müəyyən risklərin sığorta müəssisəsinə müəyyən bir ödəniş qarşılığında verilməsidir. Layihədə mənfəət və gəlirliliyin bir qədər azalması müqabilində gözlənilməz vəziyyətlərin olmamasıdır. 25 dekabr 2007-ci ildə qəbul olunmuş “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun I fəslinin 1.1.18. maddəsində göstərilir ki, sığorta riski və ya risk – sığorta obyektini ilə bağlı itki

və ya zərərlərin yaranmasına səbəb olan hadisənin baş verməsi və ya halın yaranması ehtimalı, həmçinin bu ehtimala qarşı sığortaçının üzərinə götürdüyü öhdəlikdir [23].

Risk idarəetmə üsulu olaraq sığorta iki növ hərəkət deməkdir [24]: kömək üçün bir sığorta müəssisəsilə əlaqə qurmaq; eyni növ riskə məruz qalan sahibkarlar qrupu arasında zərərlərin yenedən bölüşdürülməsi (özünü sığorta).

Sığorta dünyada geniş yayılmış risk idarəetmə üsulu olub və olaraq qalır. Ümumiyyətlə, sığortanın risk idarəetmə mexanizmi kimi istifadə edilməsinin üstünlükləri aşağıdakı amillərə əsaslanır [25]:

1) müəssisənin zərərlərini kompensasiya etmək üçün sığorta kapitalının cəlb edilməsi;

2) müəssisənin maliyyə planlaşdırmasında qeyri-müəyyənliyin azaldılması;

3) daha səmərəli istifadə üçün vəsait buraxılması;

4) riskin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi üçün sığorta mütəxəssislərinin təcrübəsindən istifadə edərək risklərin idarə olunması dəyərinin azaldılması.

Neft-qaz sənayesi müəssisələrinin risklərinin sığortası maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında qeyri-müəyyənliyi azaldır. Neft-qaz sənayesi müəssisəsi gələcək zərərləri kompensasiya etmək üçün bilinməyən xərcləri sığorta haqqı ödəmək üçün müəyyən xərclərlə əvəz edir. Bu, sığortaçının sığorta fondunun ümumi sırasına fərdi sığortaçıların fərdi risklərinin inteqrasiyasının təsiri ilə əlaqədardır. Böyük rəqəmlər qanununa uyğun olaraq, qeyri-müəyyənlik azalır və bu, sığorta haqqının məbləğində əks olunur.

Sığortanın, risklərin idarə edilməsi üsulu olaraq, daha yaxşı idarəetmənin köməyi ilə də aradan qaldırılma bilməyən çatışmazlıqları var, həmçinin sığorta obyektini və onunla əlaqəli risklər haqqında daha dolğun məlumatlar və sığorta müqavilələrinin bağlanması sahəsində geniş təcrübəyə malikdirlər. Sığortanın bu “üzvi” çatışmazlıqlarına aşağıdakılar daxildir [26]: inzibati xərclərin və sığortaçının mənfəətinin məcburi maliyyələşdirilməsi; sığortalılar arasında zərərin yenedən bölüşdürülməsi ilə bağlı xərclər; sığortaçının daxili riskləri; vaxt amili.

Məcburi maliyyələşdirmə, sığorta müəssisələrinin fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində mənfəət əldə etmək və müəyyən xərclər çəkmək üçün yaradılmaları ilə izah olunur. Əlbəttə ki, işin aparılması xərcləri və sığortaçının qazancı sığortalılar tərəfindən ödənilən ümumi sığorta haqqı hesabına

maliyyələşdirilir. Bundan əlavə, ödənilən mükafat hesabına formalaşan sığorta ehtiyatlarının müəyyən bir hissəsi də sığorta ödənişlərinin ödənilməsinə birbaşa xərclənmir.

İstənilən bir mənfəət sığorta oluna bilmək üçün mütləq maddi, yəni iqtisadi dəyərə malik olmalıdır. Mənfəət iqtisadi dəyərə malik olmaqla bərabər, həm də pulla qiymətləndirilən formada olmalıdır ki, sığortaçı ilə sığorta etdirən onun müəyyən bir məbləğlə sığorta olunması üçün razılığa gələ bilsinlər [27].

Sığorta öz təbiətinə görə müxtəlif risklərin gözlənilən təzahüründən dəymiş zərəri kompensasiya etmək üçün nəzərdə tutulmuş resursların əvvəlcədən ehtiyatda saxlanması formasıdır. Prinsip etibarilə bu da bir risk transferidir və belə vəziyyətdə maliyyə riskini alan tərəf sığorta müəssisəsidir. İqtisadi subyektin sığortalanmasının məqsədi mənfə hadisələrin baş verməsi səbəbindən yaranan maliyyə nəticələrindən (əmlak zərəmindən) qorunmaqdır. Sığortanın iqtisadi mahiyyəti, sığortalanan bir şəxs üçün nəzərdə tutulan zərərin məbləğindən xeyli aşağı olan və bunun nəticəsində sığorta kompensasiyasının qoyulduğu ehtiyat (sığorta) fondunun yaradılmasından ibarətdir.

Özünü sığortanın risklərdən qoruma üsulu kimi səmərəli istifadə edilməsi

Özünü sığorta – gözlənilməz vəziyyətlərdə itkiləri ödəmək üçün müəssisə tərəfindən öz ehtiyatlarının yaradılmasını təmin edən bir risk idarəetmə üsuludur. Daxili ehtiyat fonduna risk fondu deyilir və bu “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun “Sığorta ehtiyatları” adlı 81-ci maddəsində əks olunmuşdur [23]. Ümummilli sığorta ehtiyatlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun ümumi daxili məhsulun müstəqil tərkib hissəsi olmaqla, əvvəlcədən, qeyd-şərtsiz nə yığım, nə də istehlak fonduna aid edilə bilməməsidir. Bu fondlar nə gəlir kimi istehlak edilə, nə də mütləq yığım fondu kimi çıxış edə bilməz. Son nəticədə onların yığım və ya istehlak fondları kimi istifadə olunması baş verəcək hadisədən və həmin hadisənin nəyə zərər yetirəcəyindən birbaşa asılıdır [28]. Özünü sığortalamaq aşağıdakı hallarda zərurətə çevrilir: digər risk idarəetmə üsulları ilə müqayisədə istifadəsinin açıq iqtisadi faydası; digər risk idarəetmə üsulları çərçivəsində müəssisənin risklərinin lazımı azaldılmasını və ya əhatə olunmasını təmin etmək mümkün deyil.

Özünü sığortalamanın risklərdən qorunma üsulu kimi səmərəli istifadə edilməsinin ən vacib şərti, risk fondunun ölçüsünün adekvat müəyyənləşdirilməsidir (müəssisənin imkanlarına və ehtiyac-

larına uyğun olmalıdır). Risk fondunun kiçik olması, zərərləri kompensasiya etmək üçün kifayət etməyəcəyinə səbəb olacaq. Lakin risk fondunda olan vəsait müəssisənin istehsal fəaliyyəti sahəsində ümumiyyətlə istifadə edilmirsə, mənfəətin azalmasına səbəb olacaqdır. Özünü sığortalamanın üstünlüklərini iki qrupa (iqtisadi və idarəçilik) ayırmaq olar.

Neft-qaz sənayesi müəssisələrində özünü sığortalamanın iqtisadi üstünlükləri aşağıdakılardır: xərcləri azaltmağa və mənfəəti artırmağa imkan verən sığorta haqqlarına qənaət; qənaət edilmiş vəsait qoyaraq sığorta haqqlarını ödəməkdən imtina edildikdə kapitaldan əlavə gəlir əldə etmək; keçmiş itkilərin daha ətraflı təhlili sayəsində qənaət.

İdarəetmə səmərəliyi baxımından özünü sığortalamanın da müəyyən üstünlükləri var. Bunlar risk idarəçiliyində artım, vəsait üzərində nəzarəti saxlamaq və əlavə xidmətlərin keyfiyyətinə daha çox nəzarət etməklə əlaqələndirilir.

Özünü sığortalamanın çatışmazlıqlarına əlavə təşkilati xərclər, mümkün risk səviyyəsinin aşağı qiymətləndirilməsi və inflyasiyanın risk fonduna təsiri daxildir. Seçimlərdən birini – sığorta və ya özünü sığortalamağı seçərkən iqtisadi səmərəliyin müqayisəli qiymətləndirilməsi Qərb ədəbiyyatında Hauston üsulu ilə həyata keçirilir.

Hauston üsulunun mahiyyəti müxtəlif risk idarəetmə üsullarının “müəssisənin dəyəri”nə (value of organization) təsirini qiymətləndirməkdir [29]. Bir müəssisənin dəyəri sərbəst aktivlərinin dəyərilə müəyyən edilə bilər. Bir müəssisənin sərbəst (xalis) aktivləri, bütün aktiv və öhdəliklərinin dəyəri arasındakı fərkdir.

Sığorta ilə, müəssisə maliyyə dövrünün əvvəlində sığorta haqları ödəyir və gələcəkdə zərərin ödənilməsinə təmin edir. Sığortanın həyata keçirilməsindəki maliyyə dövrünün sonunda müəssisənin dəyəri aşağıdakı düsturla ifadə olunur [30]:

$$S_i = S - P + r(S - P), \quad (1)$$

burada S_i – maliyyə dövrünün sonunda müəssisənin dəyəri; S – maliyyə dövrünün əvvəlindəki müəssisənin dəyəri; P – sığorta haqqının ölçüsü; r – əməliyyat aktivlərinin orta gəlirliliyidir.

Özünü sığortalamaq halında, müəssisə öz risklərini tam olaraq saxlayır və xüsusi ehtiyat fondu (özünü sığorta fondu) yaradır. Tam saxlanılan risklərin sərbəst aktivlərinin miqdarına təsiri aşağıdakı düstur vasitəsilə qiymətləndirilə bilər [31]:

$$S_R = S - L + r(S - L - F) + iF, \quad (2)$$

burada S_R – tam qorunan risklərlə maliyyə dövrünün sonunda müəssisənin xərcləridir; L – sığorta hadisələri baş verdikdə gözlənilən zərərlər (L_{\max} və ya L_{orta}); F – özünü sığorta riskləri üçün ehtiyat fondunun ölçüsü; i – riskin özünü sığorta fondunun aktivlərinin orta gəlirliliyidir.

Orta gözlənilən zərər (L_{orta}), orta gözlənilən zərər olaraq təyin olunur. Gözlənilən zərərlərin maksimum dəyəri (L_{\max}) bütün mümkün itkilərin cəmi olaraq müəyyənləşdirilir. Həm də bu üsulla hər iki risk idarəçiliyinin tətbiqindən yaranan zərərləri bərabər şəkildə əhatə etdiyi ehtimal olunur.

Özünü sığortalamaqla müəssisə iki növ (birbaşa və dolaylı) zərər çəkir. Birbaşa zərər gözlənilən illik itkilər (L) kimi ifadə olunur. Gözlənilən itkilərə əlavə olaraq, müəyyən vəsaitlər kompensasiyanı təmin etmək üçün müəyyən sığorta riskləri üçün özünü sığorta riskləri (F) üçün ehtiyat fondunun formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. Özünü sığorta riski ehtiyat fondunda olan aktivlərin istehsalata yatırılan aktivlərdən daha likvid olduğu ehtimal olunur, buna görə də daha az gəlir gətirir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, hesablamaların daha dəqiq olması üçün pul axınlarının diskontlaşdırılması üsulu tez-tez istifadə olunur və bu da aşağıda göstərilənlərlə əlaqələndirilir: zərərlərin zamanla bölüşdürülməsi; iddiaların qeydiyyatı və təqdim edilməsi səbəbindən sığorta təzminatının ödənilməsində gecikmələr; inflyasiya.

Beləliklə, S_i və S_R dəyərlərini müqayisə edərək,

sığortanın və ya özünü sığortanın daha qənaətli olduğu fikrinə gələ bilərik. Eyni zamanda müəssisə tərəfindən yaradılan özünü sığorta ehtiyat fondunun həcmi nə qədər böyükdürsə, bu üsulun istifadəsi o qədər də təsirli hesab edilmir. Özünü sığortanın səmərəliyi, təşkilatın fəaliyyətinin gəlirliliyinin artması ilə azalır və likvidliyi yüksək etibarlı investisiyaların gəlirliliyinin artması ilə artır.

Sığortanın istifadəsinin səmərəliyinin şərti aşağıdakı düsturdakı kimi ifadə olunmuşdur [32]:

$$P \leq L_{\text{orta}} + F \frac{r-i}{1+r}. \quad (3)$$

(3) düsturuna əsaslanaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, icazə verilən maksimum sığorta haqqı (P) gözlənilən orta ziyanın (L_{orta}) və özünü sığorta ehtiyat fondunun orta ölçüsünü (F) əşmamaıdır.

Nəticə

Sığortanın istifadəsinin səmərəliyinə xarici və daxili mühitin təsirini təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, sığortanın səmərəliyi neft-qaz sənayesi müəssisəsinin gəlirliliyinin artması ilə artır və likvid aktivlərin gəlirliliyinin artması ilə azalır. Bundan əlavə, bir neft-qaz sənayesi müəssisəsinin tərkibində müxtəlif nisbətən təcrid olunmuş obyektlər nə qədər çox olsa, zərərlərin məcmu ehtimalının paylanma əyrisinin forması daha kəskin olur. Nəticə etibarilə, neft-qaz sənayesi müəssisəsi nə qədər böyükdürsə, struktur və ərazi baxımından bir o qədər parçalanırsa, idarəetmə üsulu olaraq sığortadan istifadə etməsi bir o qədər səmərəsiz olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Грачева М.В. Методы управления рисками инвестиционных программ нефтегазовой отрасли / М.В.Грачева, М.В.Степанова // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – М.: 2017, 10, № 1, с. 29-49.
2. Дзгоева М.Р. Механизм комплексной оценки и управления рисками предприятий промышленности / М.Р.Дзгоева, А.Р.Цховребов, Л.Э.Комаева. – М.: ИНФРА-М, 2017, 120 с.
3. Алешина А.Ю. Взаимосвязь системы менеджмента качества и процесса управления рисками на промышленных предприятиях / А.Ю.Алешина // РИСК: Ресурсы. Информация. Снабжение. Конкуренция. – М.: 2021, № 3, с. 70-74.
4. Prince, A.E.R. Insurance risk classification in an era of genomics: is a rational discrimination policy rational? / Anya E.R.Prince // Nebraska law review, 2017, No 96 (3), p. 624.
5. Vuuren, L.J. Assessing the impact of Solvency Assessment and Management on risk management / L.Jansen van Vuuren, M.Reyers, C.H. van Schalkwyk // Southern African Business Review, 2017, v. 21, pp. 129-149.
6. Насиёв Q.B. Aqrar sahədə istehsala vergi güzəştləri və sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi. – Bakı: AzETKTI və TI-nun Elmi Əsərləri, 2011, № 1, s. 17-22.
7. Дырдов В.И. Страхование как элемент системы управления имущественными рисками энергопредприятия / В.И.Дырдов // Бизнес. Образование. Право, 2012, № 3(20), с. 278-280.
8. Cather D.A. Cream skimming: Innovations in insurance risk classification and adverse selection / David A. Cather // Risk Management and Insurance Review, 2018, No 21 (2), p. 335-366.
9. Haer T. Advancing disaster policies by integrating dynamic adaptive behavior in risk assessments using an agent-based modelling approach / Toon Haer, W.J.Wouter Botzen, Jeroen C.J.H.Aerts // Environmental Research Letters, 2019, v. 14, No 4.

10. Kousky C. Risk management roles of the public and private sector / Carolyn Kousky, Howard Kunreuther // Risk Management and Insurance Review, 2018, v. 21, No 1, p. 181-204.
11. Авдийский В.И. Управление операционными рисками как фактор обеспечения экономической безопасности хозяйствующего субъекта / В.И.Авдийский, Ю.А.Кузнецова, А.В.Дадалко. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2017, 442 с.
12. Пименов Н.А. Управление финансовыми рисками в системе экономической безопасности / Н.А.Пименов. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2019, 326 с.
13. Белов П.Г. Управление рисками, системный анализ и моделирование: [в 3 частях] / П.Г.Белов. – М.: Юрайт, ч. 2, 2019, 250 с.
14. Буданова М.М. Анализ практики финансирования рисков катастроф на развитых и развивающихся страховых рынках / М.М.Буданова, И.Б.Котлобовский // Страховое Дело. – М.: 2017, № 5, с. 15-25.
15. Бадалова А.Г. Управление рисками деятельности предприятия / А.Г.Бадалова, П.А.Пантелеев, 2-е изд. – М.: Вузовская книга, 2016, 234 с.
16. Воронцовский А.В. Управление рисками / А.В.Воронцовский. – СПб.: СПбГУ, 2017.
17. Домащенко Д.В. Управление рисками в условиях финансовой нестабильности / Д.В.Домащенко, Ю.Ю.Финогенова. – М.: Магистр ИНФРА-М, 2013, 240 с.
18. Солодов А.К. Основы финансового риск-менеджмента / А.К.Солодов. – М.: Издание Александра К. Солодова, 2018.
19. Richman B.R. Believing the bot - Model risk in the era of deep learning / Ronald Richman, Nicolai von Rummell, Mario V.Wüthrich // Actuarial Society 2019 Convention, Sandton, 22-23 October 2019, 40 p.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3444833.
20. Weinkle J. Experts, regulatory capture, and the “governor’s dilemma”: The politics of hurricane risk science and insurance / Jessica Weinkle // Regulation & Governance, 2020, v. 14, iss. 4, pp. 637-652.
21. Воробьев С.Н. Управление рисками в предпринимательстве / С.Н.Воробьев, К.В.Балдин – М.: Дашков и К°, 2013, 482 с.
22. Воробьев С.Н. Управление рисками в предпринимательстве / С.Н.Воробьев, К.В.Балдин – М.: Дашков и К°, 2013, 482 с.
23. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 25 dekabr 2007-ci ildə qəbul olunmuşdur (13.06.2008-ci ildən 31.12.2021-ci ilədək 26 dəfə dəyişiklik və əlavə edilib). – Bakı: 2007.
24. Вяткин В.Н. Риск-менеджмент / В.Н.Вяткин, В.А.Гамза, Ф.В.Маевский. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2019, 365 с.
25. Щербаков В.А. Страхование / В.А.Щербаков, Е.В.Костяева. – М.: КноРус, 2021, 320 с.
26. Кротов Н. История создания российской системы страхования банковских вкладов / Н.Кротов. – М.: Экономическая летопись, 2017, 576 с.
27. Кərimov А.Ə. Sığorta / А.Ə.Кərimov. – В.: Qapp-Poliqraf, 2000, 260 s.
28. Xudiyev N.N. Azərbaycan milli sığorta bazarının formalaşdığı şəraitdə sığorta resurslarının idarəedilməsi / iqtisad elmləri doktoru dis. Avtoreferatı. – Bakı: 2010, 60 s.
29. Ростова Е.П. Модификация метода Хаустона с учетом возможного ущерба, страхового возмещения и частичного страхования / Е.П.Ростова // Обозрение прикладной и промышленной математики, 2018, т. 25, вып. 1.
30. Опарин С.Г. Технология оптимального управления рисками как инструмент обеспечения достоверности принимаемых решений в цифровой экономике. – М.: 2020, т. 13, вып. 2, 129 с.
31. Солодов А.К. Основы финансового риск-менеджмента / А.К.Солодов. – М.: Александра К. Солодова, 2018, 286 с.
32. Белкин К.В. Страхование и сохранение риска на собственном удержании как структурный метод управления рисками на предприятии / Кирилл Викторович Белкин // Власть и управление на востоке России, 2012, № 4(63), с. 152-157.

References

1. Gracheva M.V. Metody upravleniya riskami investitsionnykh programm neftegazovoy otrasli / M.V. Gracheva, M.V. Stepanova // Finansovaya analitika: problemy i resheniya. – М.: 2017, 10, No 1, s. 29-49.
2. Dzagoyeva M.R. Mexhanizm kompleksnoy otsenki i upravleniya riskami predpriyatiy promyshlennosti / M.R. Dzagoyeva, A.R. Tskhobrebov, L.E. Komayeva. – М.: INFRA-M, 2017, 120 s.
3. Aleshina A.Yu. Vzaimosvyaz' sistemy menedzhmenta kachestva i protsessa upravleniya riskami na promyshlennykh predpriyatiyakh / A.Yu. Aleshina // RISK: Resursy. Informatsiya. Snabzhenie. Konkurentsia. – М.: 2021, No 3, s. 70-74.
4. Prince, A.E.R. Insurance risk classification in an era of genomics: is a rational discrimination policy rational? / Anya E.R.Prince // Nebraska law review, 2017, No 96 (3), p. 624.
5. Vuuren, L.J. Assessing the impact of solvency assessment and management on risk management / L. Jansen van Vuuren, M. Reyers, C.H. van Schalkwyk // Southern African Business Review, 2017, v. 21, pp. 129-149.
6. Həjiyev G.B. Agrar sahədə istehsala vergi guzeshtleri ve sığorta sisteminin tekmilləşdirilməsi. – Bakı: AzETKTI və TI-nin Elmi Eserləri, 2011, No 1, s. 17-22.

7. Dyrđov V.I. Strakhovanie kak element sistemy upravleniya imushchestvennymi riskami energopredpriyatiya // V.I. Dyrđov // *Biznes. Obrazovanie. Pravo*, 2012, No 3(20), s. 278-280.
8. Cather D.A. Cream skimming: Innovations in insurance risk classification and adverse selection / David A. Cather // *Risk Management and Insurance Review*, 2018, No 21 (2), pp. 335-366.
9. Haer T. Advancing disaster policies by integrating dynamic adaptive behaviour in risk assessments using an agent-based modeling approach / Toon Haer, W.J. Wouter Botzen, Jeroen C.J.H. Aerts // *Environmental Research Letters*, 2019, v. 14, No 4.
10. Kousky C. Risk management roles of the public and private sector / Carolyn Kousky, Howard Kunreuther // *Risk Management and Insurance Review*, 2018, v. 21, No 1, pp. 181-204.
11. Avdiyskiy V.I. Upravlenie operatsionnymi riskami kak faktor obespecheniya ekonomicheskoy bezopasnosti khozyaystvuyushchego sub'yekta / V.I. Avdiyskiy, Yu.A. Kuznetsova, A.V. Dadalko. – M.: NITS INFRA-M, 2017, 442 s.
12. Pimenov N.A. Upravlenie finansovymi riskami v sisteme ekonomicheskoy bezopasnosti / N.A. Pimenov. 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Yurait, 2019, 326 s.
13. Belov P.G. Upravlenie riskami, sistemnyy analiz i modelirovanie: [v 3 chast'yakh] / P.G. Belov. – M.: Yurait, ch. 2, 2019, 250 s.
14. Budanova M.M. Analiz praktiki finansirovaniya riskov katastrof na razvitykh i razvivayushchikhsya strakhovykh rynkakh / M.M. Budanova, I.B. Kotlovskiy // *Strakhovoe delo*. – M.: 2017, No 5, s. 15-25.
15. Badalova A.G. Upravlenie riskami deyatel'nosti predpriyatiya / A.G. Badalova, P.A. Pantelev. 2-e izd. – M.: Vu-zovskaya kniga, 2016, 234 s.
16. Vorontsovskiy A.V. Upravlenie riskami / A.V. Vorontsovskiy. – SPb.: SpbGU, 2017.
17. Domashchenko D.V. Upravlenie riskami v usloviyakh finansovoy nestabil'nosti / V.D. Domashchenko, Yu.Yu. Finogenova. – M.: Magistr INFRA-M, 2013, 240 s.
18. Solodov A.K. Osnovy finansovogo risk-menedzhmenta / A.K. Solodov. – M.: Izdanie Aleksandra K. Solodova, 2018.
19. Richman B.R. Believing the bot - Model risk in the era of deep learning / Ronald Richman, Nicolai von Rummell, Mario V. Wüthrich // *Actuarial Society 2019 Convention, Sandton, 22-23 October 2019*, 40 p.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3444833.
20. Weinkle J. Experts, regulatory capture, and the “governor’s dilemma”: The politics of hurricane risk science and insurance / Jessica Weinkle // *Regulation & Governance*, 2020, v. 14, iss. 4, pp. 637-652.
21. Vorob'yov S.N. Upravlenie riskami v predprinimatel'stve / S.N. Vorob'yov, K.V. Baldin. – M.: Dashkov i K°, 2013, 482 s.
22. “Sighorta fealiyyeti hagginda” Azerbaijan Respublikasinin Ganunu // 25 dekabr 2007-ji ilde gebul olunmushdur (13.06.2008-ji ildən 31.12.2021-ji iledek 26 defə deyishlik ve elave edilib). – Baki: 2007.
23. Vyatkin V.N. Risk-menedzhment / V.N. Vyatkin, V.A. Gamza, F.V. Mayovskiy. 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Yurait, 2019, 365 s.
24. Shcherbakov V.A. Strakhovanie / V.A. Shcherbakov, E.V. Kostayeva. – M.: KnoRus, 2021, 320 s.
25. Krotov N. Istoriya sozdaniya rossiyskoy sistemy strakhovaniya bankovskikh vkladov / N. Krotov. – M.: *Ekonomicheskaya letopis'*, 2017, 576 s.
26. Kerimov A.A. Sighorta / A.A. Kerimov. – B.: Gapp-Poligraph, 2000, 260 s.
27. Khudiyev N.N. Azerbaijan milli sighorta bazarinin formalashdighi sheraitde sighorta resurslarinin idare edilməsi / igitisad elmleri doktoru, dis avtoferati. – Baki: 2010, 60 s.
28. Rostova E.P. Modifikatsiya metoda Khaustona s uchyotom vozmozhnogo ushcherba, strakhovogo vozmeshcheniya i chastichnogo strakhovaniya / E.P. Rostova // *Obozrenie prikladnoy i promyshlennoy matematiki*, 2018, t. 25, vyp. 1.
29. Oparin S.G. Tekhnologiya optimal'nogo upravleniya riskami kak instrument obespecheniya dostovernosti prini-maemykh resheniy v tsifrovoy ekonomike. – M.: 2020, t. 13, vyp. 2, 129 s.
30. Solodov A.K. Osnovy finansovogo risk-menedzhmenta / A.K. Solodov. – M.: Izdanie Aleksandra K. Solodova, 2018, 286 s.
31. Belkin K.V. Strakhovanie i sokhranenie riska na sobstvennom uderzhanii kak strukturniy metod upravleniya riskami na predpriyatii / Kirill Viktorovich Belkin // *Vlast' i upravlenie na vostokey Rossii*, 2012, No 4(63), s. 152-157.